

ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГО ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД

Пошук оптимальних шляхів удосконалення управління сільськими територіями передбачає звернення до вітчизняного історичного досвіду. Розглянуто основні історичні особливості сільського територіального устрою на українських землях, з'ясовано відмінні риси трансформації системи управління українського суспільства. На підставі цього зроблено висновок, що при виділенні громад на визначальне місце необхідно поставити критерії, пов'язані з територією.

Ключові слова: сільські території, округа, сільський сход, громада, сільське товариство.

Для розуміння сучасних процесів необхідно простежити їх еволюцію в часі, розкрити зв'язок між історичними подіями та явищами. Урахування попереднього досвіду набуває особливої наукової актуальності та практичного значення з тих мотивів, що історичний процес розвивається не лінійно, а спіралеподібно. З огляду на це, пошук оптимальних шляхів удосконалення управління сільськими територіями передбачає звернення до вітчизняного історичного досвіду в досліджуваній сфері суспільної діяльності.

Фундаментальні праці із загальних проблем адміністративно-територіального устрою та територіальної реформи опубліковані С. Дністрянським, А. Доценком, Р. Безсмертним ін.

Попри наявність низки наукових публікацій на тематику адміністративно-територіального устрою, не всі аспекти існуючої системи належно досліджені. Передусім це стосується низового рівня адміністративного устрою сільських територій – поділу адміністративних районів на сільські ради. Від вдалості такого поділу залежить успіх функціонування системи сільського місцевого самоврядування, економічного зростання в аграрному секторі.

Мета даної статті полягає в тому, щоб спираючись на розв'язувальні здатності синергетичного підходу до пізнання реальності, з'ясувати особливості траєкторії еволюції сільського територіального устрою та життя українського суспільства, її характерні ознаки та подальші перспективи.

Отже, завданням даної статті є дослідження особливостей структури управління та самоврядування на українських землях другої половини XIX – початку XX ст., із характеристикою основних чинників формування даної структури.

Сьогодні, коли в Україні на порядку денному стоїть питання формування нової системи адміністративно-територіального устрою, знання історичного досвіду дозволяє виділити ту сукупність найактуальніших аспектів, врахування яких важливо не тільки в даний момент, а і в подальшому. Саме тому, на нашу думку, при реформуванні необхідно врахувати кілька суттєвих положень.

Соціальна модель села завжди будувалася на спільному інтересі, але тут визначальним був принцип

та екології [9]. Кожний з означених індикаторів, у свою чергу, поділяється на низку складових, з обов'язковим визначенням їх вагових коефіцієнтів, залежно від ступеня їх значущості для конкретного регіону.

Важливою передумовою розробки моделі управління сталим регіональним розвитком є визначення методологічних підходів: системного, функціонального, особистісне орієнтованого, синергетичного, акмеологічного, логістичного, а також підходу з позицій парадигмального моделювання, їх практичне використання для забезпечення сталого розвитку в різних сферах діяльності регіону. Визначені концептуальні детермінанти сприяють оптимізації процесу формування складових блоків моделі управління сталим регіональним розвитком на засадах демократичного врядування, забезпеченню його ефективності і відповідності сучасним потребам регіону і суспільства.

Література.

1. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / Ольга Бабкіна // Персонал. – № 2. – 2007.
2. Білорус О. Г. Глобальна перспектива і сталий розвиток: (Системні маркетинг. досл.) / О. Г. Білорус, Ю.М.Мацейко. – К.: МАУП, 2005. – С. 474–491.
3. Гаджинский А. М. Логистика : учебник / А. М. Гаджинский. – [11 изд.]. – М. : Изд.-торг. Корпорация «Дашков и К», 2005. – 432 с.
4. Губа А. В. Характеристика складових управлінської культури в освіті / А.В.Губа // Педагогіка і психологія: Наук.-теор. та інформац. журнал АПН України. – К.: «Педагогічна преса», 2008. – №3-4(60-61). – С. 107–116.
5. Данилова Г. Акмеологія – це три «П»: професіоналізм, порядність, патріотизм // Освіта. – 2003, № 9 (5026). – 19-26 лютого. – С. 12–13
6. Захарченко В.І. Державне регулювання регіональної економіки / В.І. Захарченко, І.В. Запоточний; за ред. проф. В.І. Захарченко. – Х., Львів: Одеса : ТОВ «Одісей», 2003. – 592 с.
7. Коваль Я.В. Регіональна економіка : навчальний посібник / Я.В.Коваль, І.Я.Антоненко. – К.: ВД «Професіонал», 2005. – 272 с.
8. Кун Т. Структура наукових революцій / Томас Кун; [пер с англ.]; сост. В.Ю.Кузнецов. – М. : ООО Изд-во АСТ, 2003. – 605 с.
9. Миколайчук М.М. Фінансово-економічний механізм забезпечення стійкого збалансованого розвитку регіону : монографія / М. М. Миколайчук; за ред. І. В. Розкутенка. – К. : НАДУ, 2010. – 308 с.
10. Поліщук В.Г. Понятійно-категоріальний апарат політики стимулювання сталого розвитку регіону / В. Г. Поліщук // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 11. – С. 168–173.
11. Пономарьова Ю.В. Логістика : навчальний посібник / Ю.В.Пonomарьова. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 192 с.
12. Програма дій «Порядок денний на XXI століття»: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку (Саміт «Планета Земля», 1992 р.); [пер с англ.]. – 2-ге вид. – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.
13. Семенов В.Ф. Екологічний менеджмент : навчальний посібник / В.Ф. Семенов, О.Л. Михайлюк, Т.П. Галушкіна та ін.. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 516 с.
14. Словник-довідник з професійної педагогіки / За ред. А.В.Семенової. – Одеса: Пальміра, 2006. – 272 с.
15. Хакен Г. Синергетика : монографія / Г. Хакен; [пер. с нем.]. – М.: Мир, 1980. – 404 с.

великої сім'ї, із спільною відповідальністю і круговою порукою. «Домінанта колективу» та «гуртова» основа життєдіяльності сприяли консолідації громад і допомагали їм виживати у неймовірно складних умовах. Але на відміну від міських корпорацій, які стимулювали дух підприємництва й самореалізації, сільські громади були оплотом традиціоналізму з усіма його негативними сторонами – схильністю до пасивності, патріархальної замкнутості, архаїчними уявленнями про зрівняльну справедливість. Утім, саме село виступає охоронцем традиції, соціальної пам'яті, і у цьому розумінні його суспільну роль неможливо переоцінити.

Очевидно, що термін «рада» для назви територіальної одиниці є не досить коректним, бо він стосується суто організаційного способу прийняття рішень при самоврядуванні, а не називає якусь одиницю територій. Адже ж ми не називаємо райони районними радами, а області – обласними радами. Отож, правильно було б називати сільські ради сільськими округами, сільськими територіальними громадами тощо.

Сільський округ – територія спільних земельних та економічних інтересів територіальних громад та місцевих органів виконавчої влади. Сільські округи становлять місцевий рівень. Проте при вивченні історичного досвіду реформування українського села, ми зустрічаємо термін «округа», без поділу на сільську і міську.

Округа – 1. У дореволюційній Росії (кін. XIX – поч. XX ст.) адміністративні одиниці, на які поділялися області і деякі губернії.

Галичина, Буковина і Закарпаття у другій половині XIX ст. відійшли до Австрійської монархії. На Закарпатті зберігався угорський поділ на жупи (комітати, меде), що у свою чергу поділялися на округи. Галичину було поділено на округи і дистрикти, кількість яких періодично змінювалася (до 1782 р. – 6 округів та 59 дистриктів, у 1867 р. – відповідно 17 та 176). У 1786–1849 рр. окрему округу у складі Галичини творила Буковина, яка з 1849 р. одержала адміністративну автономію (від 1861 р. – коронний край).

2. В СРСР загальні для всієї країни адміністративно-територіальні одиниці, створені замість повітів. Уперше утворені на Україні і на Уралі у 1923 р. В УРСР ліквідовані у 1930 р.

До 1918 р. в Україні зберігався старий устрій: губернії, повіти, волості. Влада в Україні у квітні 1918 р. перейшла до гетьмана П. Скоропадського, який лише додав до губерній, які існували, новоутворені Поліську і Таврійську та укрупнивши Холмську губернію. Цей поділ зберігався і за правління Директорії УНР. У Західноукраїнській Народній Республіці протягом усього періоду її існування зберігався старий австрійський поділ на округи.

Наприкінці 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову щодо принципів нового адміністративно-територіального поділу Української РСР, а вже 12 квітня 1923 р. іншою своєю постановою скасував повіти й волості, запровадивши новий устрій за схемою: губернія – округа – район – сільрада. Замість 102 повітів було утворено 53 округи, а замість 1989 волостей – 706 районів. Кількість сільрад було зменшено до 9307 од. У період з 1923 по 1925 рр. тривало подальше удосконалення устрою – зазнавала змін мережа районів і сільрад, змінювалися межі губерній та округ. Почали створюватися адміністративні одиниці для національних меншин, що компактно заселяли окремі території – сільські й селищні ради та райони.

19 лютого 1925 р. на сесії ВУЦВК було ухвалено рішення про ліквідацію губерній та перехід на систему врядування центр – округа – район – сільрада. Лікві-

дацію губерній було завершено у другій половині 1925 р., і з цього часу в УРСР найвищою адміністративно-територіальною одиницею стала округа. За станом на 01.08.1925 р. територія Української РСР складалася з автономної республіки та 41 округи, що поділялися на 680 районів, 10314 сільрад, 70 міських та 155 селищних рад. Ухвалена у 1925 р. система устрою була для тогочасної України майже оптимальною. Компактні за територією округи, переважна більшість яких виявилася економічно досить самодостатньою, пройшли перевірку життям.

Округова система устрою проіснувала до вересня 1930 р., коли на виконання постанови Президії ЦВК та РНК СРСР Всеукраїнський ЦВК разом із РНК УРСР ліквідував округи, зафіксувавши таким чином перехід на систему центр – район – сільрада (міська, селищна).

Після приєднання до УРСР Західної України, Північної Буковини та частини Бессарабії було утворено Волинську, Ровенську, Львівську, Тернопільську, Станіславську, Дрогобицьку, Чернівецьку, Акерманську (пізніше – Ізмаїльську) області. Західноукраїнські землі, що входили у період між двома світовими війнами до Польщі, поділялися на воєводства, повіти й збірні волості (гміни). Землі, що були під Румунією (Буковина й частина Бессарабії) – на повіти й громади (волості). Закарпаття в кордонах Чехословаччини обіймало так звану Підкарпатську Русь й поділялося на округи та громади (общини). 15 березня 1939 р. було проголошено незалежність Карпатської України, що проіснувала нетривалий період, до захоплення її хортистською Угорщиною. Карпатська Україна поділялася на 11 округ, округи у свою чергу – на громади.

У перші повоєнні роки обласний поділ УРСР зазнав певних змін. На возз'єднаних з Україною землях Закарпаття було створено Закарпатську область. На 1 вересня 1946 р. число адміністративних одиниць в Українській РСР було таким: 25 областей, 81 місто республіканського й обласного підпорядкування, 750 районів, 13 округ (у Закарпатті), 16435 сільрад, 451 селищна й 177 міських рад. Таким чином, округи існували на території Закарпатської області у 1946–1953 рр. Паралельно зі змінами в мережі областей у 1954–1960 рр. проходило укрупнення сільрад, почалося також скорочення кількості районів.

Якщо звернутися до досвіду формування територіального устрою в країнах Європи, процесів взаємодії між центральними і регіональними органами влади, слід відзначити, що трансформація основних рівнів самоврядування стала для них пріоритетним завданням. Скажімо, Англія поділяється на 82 графства: 6 міських (metropolitan county), 35 сільських (shire county) округи і столичний округ Лондон, які складаються з кількох районів; 40 округ (unitary authorities), що складаються лише з одного району, однак мають права графства. В Уельсі – 22 округи (райони – county boroughs, графства, міста-графства). В Шотландії – 32 округи – області (council areas, міські і острівні), в Північній Ірландії – 27 районів.

Для потреб державного управління (реалізації державних і євросоюзних програм) групи графств Англії зведено в 9 «урядових регіонів» (government office regions), однак вони не є реальними адміністративними одиницями. Графства й округи поділяються на райони (districts, boroughs): міські (36), сільські (284) і лондонські (32).

Система керівництва аграрною сферою має ряд територіальних відмінностей, так як у XIX ст. українські землі мали різне державне підпорядкування. Схід-

на Галичина, Північна Буковина та Закарпаття на той час входили до Австрійської імперії. За конституцією 1867 р. Східна Галичина та Північна Буковина були виділені в окремі коронні краї (намісництва), які поділялися на повіти, містечка, поміщицькі маєтки і сільські громади. Начальник сільських громад – війт – підпорядковувався повітовим старостам. Закарпаття, що перебувало у складі Угорщини, хоч і не було виділено в окремий коронний край, але складалося з чотирьох жуп (областей), які склалися з менших адміністративно-територіальних одиниць – комітатів. Систему місцевого управління Галичини складав крайовий сейм, з 1866 р. тут функціонувало місцеве самоврядування, яке уособлювали повітові громади (гміни) та їх органи – гмінні комітети (управи), що перебували під контролем урядової адміністрації. До їх компетенції належали господарські питання.

Землі, що входили до складу Російської імперії, було поділено на 9 губерній: Волинська, Київська і Подільська складали Правобережну Україну, а Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська – Лівобережну. До селянської реформи 1861 р. управління сільським господарством здійснювалося зверху губернськими та повітовими управами. На низовому рівні діяло самоврядування: усе, що торкалося діяльності села, вирішувалося на сході селян або в громаді [4, с.84-85].

Сільський сход – у дореволюційній Росії розпорядчий орган сільської громади. Сільський сход складався із голів селянських дворів, які належали до сільської громади та усіх виборних сільських службових осіб. Якщо домовласник у випадку відсутності, хвороби не мав змоги особисто з'явитися на сход, йому дозволялося надсилати замість себе членів своєї родини. Очолював сільський сход та слідував за дотриманням встановленому на ньому порядку сільський староста. З цього правила виключеннями були лише ті випадки, коли сходи збиралися: 1) для обліку службових осіб; 2) для розгляду скарг на службових осіб. В цих випадках право головувати на сільському сході надавалося волосному старійшині.

Сільський сход збирався у встановлений селянами термін або ж із нагоди якоїсь невідкладної справи старостою, переважно в святкові дні чи неділю. Поміщикаві також надавалося право, в разі необхідності, наказувати старості або іншій службовій особі скликати сход. На сході обирали сільське управління, вирішували справи сільської громади, її відносини із поміщиками, ін. громадами, розглядали земельні конфлікти, приймали нових членів, засуджували порушення громадських звичаїв тощо.

До повноважень сільського сходу належали: 1) вибори сільських службових осіб та призначення виборних на волосний сход; 2) рішення про вилучення із громади порушників громадських звичаїв, тимчасове усунення селян від участі в сходах не більше як на три роки; 3) вилучення із громади членів її та прийняття нових; 4) призначення опікунів та попечителів, перевірка їх дій; 5) вирішення сімейних спорів і розподілів майна; 6) справи, які належали до громадського використання мирових земель, а саме: переділ земель, кінцевий розподіл громадських земель на постійні ділянки тощо; 7) розпорядження ділянками мирової землі, які в силу будь-яких причин не знаходилися в подвірному користуванні; 8) обговорення та клопотання по громадських питаннях, благоустрої, засудженні порушників громадських звичаїв і навчання грамоти; 9) надання відповідним службовим

особам скарг і прохань з громадських питань через особливих виборних осіб; 10) призначення зборів на мирові потреби; 11) розподіл між селянами усіх казенних податків, земських та мирових грошових зборів, земських та мирових натуральних повинностей, а також порядок ведення рахунків по визначених податках та зборах; 12) облік обраних сільською громадою службових осіб і призначення їм платні або іншої винагороди за службу; 13) справи по відбуванню рекрутської повинності в тій мірі, в якій вони стосуються сільської громади; 14) призначення оброку та повинності по тяглам, душам, або іншим прийнятним способом в тих випадках, де повинності на користь поміщика відбуваються за круговою порукою всієї громади; 15) прийняття заходів до попередження та стягнення недоїмок; 16) видача кредитів із сільських магазинів та різної взаємодопомоги; 17) видача довіреностей по вирішенню громадських справ; 18) всі ті випадки, де згідно загальним законом або Положенням про селян необхідна згода або дозвіл сільської громади.

Рішення сільського сходу признавалися законними і вступали в силу тільки в тому випадку, якщо вони відносилися до визначених повноважень сходів, а також якщо на сходах були присутні сільський староста або його заступник та не менше половини всіх селян, які мали право на участь в сходах. Всі питання на сільському сході вирішувалися або за загальною згодою, або більшістю голосів; за кожним селянином, який брав участь у сході, рахувався один голос. Якщо сход поділявся на дві половини, рівних за кількістю голосів, то більшістю вважалася та частина, з якою погоджувався староста. Значний вплив на сільський сход справляли старійшини села, які займали тут почесні місця.

Сільський сход в СРСР – загальні збори громадян, які проживають на території сільської ради в цілому або окремих сільських населених пунктів, вулиць і кварталів, а також збори представників жителів села, селища. В УРСР відповідно до Закону про сільську Раду народних депутатів УРСР збори обговорюють питання благоустрою соціального, культурно-побутового та ін. обслуговування населення, охорони громадського порядку, додержання санітарних і протипожежних правил, заслуховують доповіді про роботу виконкому сільради та ін. питання життя села, селища. На сходах громадян окремих населених пунктів, розташованих на території Ради, вулиць тощо, можуть обиратися громадські сільські, селищні, вуличні та кварталні комітети.

У сучасній Україні сільський сход трансформувався у загальні збори (зібрання всіх чи частини жителів села (сіл), селища, міста для вирішення питань місцевого значення) мешканців за місцем проживання, порядок скликання та проведення яких, прийняття рішень, межі компетенції встановлюються статутом відповідної територіальної громади (ст. 8 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»). Загальні збори громадян за місцем проживання є формою волевиявлення територіальної громади, їх безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення; вони є правомочними за умов участі більшої половини жителів (представників за встановленою квотою), що мешкають на визначеній території. Рішення загальних зборів громадян враховуються органами місцевого самоврядування в їх діяльності.

Сільське товариство – форма самоврядування на рівні стану в Російській імперії. Сільське товариство було запроваджене у 1838 р. для державних та вільних селян, а у 1861 р. поширювалося на всіх селян після проведення ряду селянських реформ 1861–1866 рр., які юридично скасовували кріпацтво в Російській імперії.

Село руського права творило одну громаду, яка обирала старшого, розв'язувала судові, господарські й адміністративні справи. Декілька громад становили одну волость, яку також очолювала виборна особа. Найважливіші справи вирішувалися на волосних зібраннях, що називалися вічем, громадою або копою. Українські землі у Литовсько-польську добу зазнали змін у сільському устрої. Незважаючи на те, що більшість сіл, як і раніше, було організовано на руському (староукраїнському) праві, все ж з приходом іноземних колоністів поширювався сільський устрій, що базувався на інших засадах.

Відносна стабільність у межах з'явилася у першому десятилітті XIX ст., коли було введено губернії як найвищу категорію адміністративних одиниць. Губернії склалися з повітів, які після запровадження реформи 1861 р. було поділено на дрібніші адміністративні одиниці – волості, хоча на українських землях як базовий рівень устрою продовжували існувати громади.

Громадський («общинний») устрій панував ще у козацькій Україні, де існували як чисто козацькі громади, так і змішані, у яких разом із козаками рівноправну участь брали і посполиті селяни. Громади були власниками частини земель (звідси й назва – громадські землі). За панування Російської імперії громади в Україні було визнано адміністративними одиницями у формі «сельских обществ», які в XIX ст. одержали мінімальне самоврядування (голів громад – старост, як й інших урядовців громади, обирали на сходах). Сільське товариство, по суті, збігалось з сільською громадою і мало свою корпоративну власність. Це право власності розповсюджувалось в тому числі й на землю. Найважливіші питання в сільському товаристві вирішував сільський сход, а поточні справи вирішував обраний на сході сільський староста та призначений сільський писар – дві найважливіші посади у тогочасному селі. До 1861 р. до складу громади відносили тільки державних селян, а після – почали включати до них і тих селян, що звільнилися від кріпацтва. Самоуправління громад у ці часи було дуже обмежене; нагляд над ними мали волосні органи та адміністрація.

Сільське товариство формувалося із селян, двори яких знаходилися на землях одного поміщика: воно могло складатися як з одного поселення, так і з частини поселення, якщо в ньому мали володіння декілька поміщиків; або з декількох невеликих, по можливості суміжних і розташованих на незначній відстані один від одного поселень (а саме: висілків, починків, хуторів, окремих дворів тощо). Ці поселення, як правило, користувалися спільно всіма угоддями або деякими з них, а також мали інші загальні господарські вигоди. В тих поселеннях, де проживало не більше як двадцять осіб чоловічої статі, та якщо ці селяни проживали в поселенні, що належало різним власникам, або в окремих поселеннях, але не на значній відстані один від одного, об'єднувалися в одне сільське товариство, або приєднувалися до інших товариств, якщо на це була згода останніх. Волость утворювалася із суміжних по можливості сільських товариств, при об'єднанні у волості сільські товариства не подрібнювалися.

Якщо поселення було велике за розмірами, а кількість осіб чоловічої статі перевищувала верхню межу, встановлену для утворення волості, та складалося із декількох приходів і декількох сільських товариств, в цьому випадку утворювалася одна волость.

Поміщик, як попечитель селян певного сільського товариства, які мали двори на його землях, отримував право у випадку невірного обкладання сільського това-

риства казенними податками і повинностями, а також в разі виявлення порушників порядку по питаннях, що безпосередньо відносилися до благоустрою зазначеного товариства, звертатися зі скаргами до службових осіб, від яких залежало усунення таких безпорядків та заворушень. Якщо скарги поміщика залишалися без належної уваги та по них не приймалися відповідні заходи, він міг доводити це до відома установ, яким ці службові особи були підпорядковані.

До Лютневої революції органами самоврядування в українському селі були сільський сход, вибраний ним сільський староста, а також збитрач податків, доглядчак хлібних магазинів, доглядчак училищ і лікарень, сільський писар. Тобто, особливості структури управління та самоврядування на українських землях другої половини XIX – початку XX ст. необхідно враховувати при подальшому розгляді подій, які відбувалися на українських землях, що зумовлює можливість використання даного позитивного досвіду в сучасних умовах.

Вважаємо, що з-поміж кількісних критеріїв виділення громад слід на чільне місце поставити критерії, пов'язані з територією. Адже громада – це одиниця саме територіального устрою. Від потенціалу території громади залежить її економічна самодостатність, тому що бюджет сільських територіальних громад формуватиметься значною мірою на основі земельних податків, а сільське та лісове господарство як головні види економічної діяльності на сільських територіях України тісно пов'язані з ресурсами території. Крім того, слід продумати, як можна було б детальніше врахувати такі якісні критерії, як особливості системи розселення сільського населення, історичні особливості освоєння території, традиції самоврядування в різних регіонах.

Література.

1. Адміністративно-територіальний устрій України: історія і сучасність / За заг. ред. В. Г. Яцуби. – К.: Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2002. – 270 с.
2. Історія державного управління України: термінологічний словник, збірник документів і матеріалів (XII-XX ст), схеми та інтернет-довідник. Посібник для практичних занять та навчання. Навчально-методичне видання з курсу «Теорія та історія державного управління» / За заг. ред. Н.Р. Нижник; Автор. уклад.: С. М. Коник, Л. В. Покрова, Р. Б. Воробей, І. І. Тищенко. – К., 2004. – 400 с.
3. Енциклопедичний словник з державного управління / Укл.: Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.: за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Троцинського, Ю. П. Сурміна. – К.: НАДУ, 2010. – 820 с.
4. Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2006. – 360 с.
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України, 1997. – № 24. – Ст. 170.
6. Українська радянська енциклопедія / Головна редакція української радянської енциклопедії – К., 1983. – Т. 7 – С. 516.
7. «Wikipedia» the free encyclopedia // <http://en.wikipedia.org>.